

מכריע נוסח המקרא

במשך מאות שנים ניסו חכמי ישראל לברר את נוסח המקרא.
הרב ברויאר הצליח לקרב אותנו לנוסח שקבעו בעלי המסורה הקדומים

אחר ארונו של הרב מרדכי ברויאר

בשבת פרשת תרומה, ו' באדר תשס"ז, הלך לעולמו בירושלים מורי ורבי, הרב מרדכי ברויאר, מגדולי התורה והרוח של דורנו וחתן פרס ישראל, והוא בן 85. הרב ברויאר עסק בתחומים רבים ומגוונים, וידועה במיוחד דרכו הייחודית בפרשנות המקרא. רבות עסק בבירור נוסח המקרא וקביעתו, והיה גדול המכריעים בדורנו בתחום זה. במשך שנים רבות זכיתי ללמוד ממנו ולשמעו, וברצוני לתאר ולהסביר את פועלו.

הוצאת התנ"ך הראשונה שהגיה הרב ברויאר יצאה לאור כבר בשנת תשי"ח (תנ"ך ישראל, הגיה הרב מרדכי ברויאר, הוצאת ספרים מ' ניומן בע"מ, ירושלים ותל-אביב תשי"ח). מהדורה זו היתה מהדורת צילום של 'תנ"ך לטריס' הידוע, והרב ברויאר הגיה אותה והכניס בה שינויים בהתאם למסורה. בראש המהדורה נדפסו הסכמותיהם של הרב הראשי לישראל יצחק אייזיק הרצוג ושל ראש ישיבת הדרום הרב צבי יהודה מלצר, המעיד על הרב ברויאר כי "כל הכרעותיו בענייני ניקוד, כתיב וטעמים נעשו בדרכי ההלכה, על יסוד דעת גדולי המסורה הנאמנים אשר מפייהם אנו חיים".

כעשר שנים לאחר מכן הוזמן הרב ברויאר על ידי מוסד הרב קוק להדיר את נוסח המקרא על פי המסורה, ולהעמיד את נוסח המקרא בסדרת 'דעת מקרא'. הרב ברויאר החליט לנקוט הפעם גישה שונה, וללכת בדרך חדשה, ארוכה וקשה. הוא ביקש לעשות שימוש בכתבי-יד עתיקים שנתגלו ובחידושים שנתחדשו במחקר נוסח המקרא, ובד בבד להכריע הכרעה הלכתית על פי דרכי ההלכה המקובלות בישראל מדורי דורות. אין צריך לומר, שהצלחתה של דרך כזאת לא היתה מובטחת מראש.

בשנת תשי"ח הגיע לארץ כתב-היד החשוב של התנ"ך הנקרא "כתר ארם צובה". כתב-היד הזה נכתב לפני כאלף שנה. הוא מיוחס למסרן הידוע אהרן בן משה בן אשר מטבריה, ולפי המסורת הרמב"ם סמך עליו בעת שקבע להלכה את רשימת פרשיות התורה. עד שנת תשי"ח היה הכתר שלם והוחזק בקהילת חלב שבסוריה, ואז נפגע בידי פורעים. בזכות מסירות נפשם של אנשי הקהילה ניצלו רוב דפיו של כתב-היד, והוברחו לארץ בסתר. משהגיע הכתר לארץ, הוא נמסר למפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים. בשנת תש"ך פורסם תצלום של כמה דפים ממנו בלוויית שלושה מאמרים על טיבו, אולם הגישה לכתר עצמו או לתצלום שלו נמנעה מרוב החוקרים, ורק בשנת תשל"ו יצאה לאור מהדורת צילום שלו. כל ניסיונותיו של הרב ברויאר לקבל תצלום של הכתר ולהתבסס עליו בעבודתו - נכשלו.

הרב ברויאר פנה אל הספר 'מסורת סייג לתורה', ספרו של ר' מאיר הלוי אבולעפיה, הרמ"ה, שחי בספרד בשנים 1180-1245 לערך. הרמ"ה הקדיש את הספר הזה לקביעת כתיב התורה, ומפעל זה השפיע יותר מכל על נוסח ספרי התורה בקהילות ספרד ואשכנז. בהקדמתו מתאר הרמ"ה את המצב הקשה שמצא בתחום זה בעת שהחל בפעולתו:

לבך יהגה אימה. [...] נתקיים בנו בעונותינו "לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמי ובינת נבונים תסתתר" (ישעיהו כט, יד). ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו - גם הם נמצאו בהם מחלקות רבות, ולולי המסורת שנעשו סייג לתורה כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלקות. [...] ואם יאמר אדם לכתוב ספר תורה כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעור באפלת המחלקות.

הרמ"ה התווה את הדרך לפתרון המצב הקשה הזה: "חשתי להיחלץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסורות המדוקדקות, ולעמוד על מחלקותם, ולנטוש ספרים חדשים באו מקרוב, וללכת אחר הישנים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוונו מן התורה".

דרך חתחתים

מהו היישוב הנכון של הדרך הזאת בדורנו? במאה השנים האחרונות נתגלו כתבי-יד של המקרא, שנכתבו בתקופה הקרובה לתקופת המסורה, ונוסחם מתאים בדרך כלל להערות המסורה הידועה כמסורת טבריה. ספרים אלה ראויים להיחשב כ"ספרים המוגהים והמדוקדקים", ואת נוסח המקרא יש להכריע על פיהם ועל פי הערות המסורה הרשומות בהם. מבחינת זמנם ומקומם, כתבי-היד האלה קרובים אל בעלי המסורה של טבריה יותר מכתבי היד שהיו בידי הרמ"ה שחי בספרד במאה ה"ג, או בידי ר' ידידיה שלמה מנורצי (בעל 'מנחת שי') שפעל באיטליה במאה ה"ז, או בידי ר' וולף היידנהיים (הרו"ה) שפעל בגרמניה במאה ה"ט.

אולם הדרך הזאת היא דרך חתחתים, העלולה לעורר התנגדות גם בחוגי החוקרים אנשי המדע וגם בקרב בעלי ההלכה. החוקרים יטענו כי נוסח שייקבע על פי כתבי-יד רבים הוא נוסח אקלקטי חדש, שכולו פרי ספקולציה תיאורטית מלאכותית. ובכלל, מי לידינו יתקע כי אכן הצליחו מסרני טבריה לקבוע נוסח אחד ויחיד המשתקף בהערות המסורה? אולי המוצא הנכון למחלוקות הרבות בין כתבי היד הוא ללכת אחר כתב-יד אחד ויחיד הנחשב לטוב מכולם? מן הצד השני, בעלי ההלכה עשויים לטעון כי כבר נקבע בישראל נוסח מקובל מדורות, ואין לנטות ממנו ימין ושמאל, גם אם ימצאו כתבי-יד עתיקים ובהם נוסחים אחרים.

למרות הקשיים האלה, החל הרב ברויאר בעבודת ההשוואה בין כתבי היד. בכל מקום שמצא בו מחלוקת בעניין הכתיב, ערך חיפוש נרחב אחר הערת מסורה שתכריע בין שתי הדעות. מלאכה זו היא קשה ומייגעת, שכן לא היו בנמצא מפתחות וכלי עזר שיסייעו לאיתור הערות המסורה. אין מקום קבוע לכתיבת הערות המסורה, ובכל אחד מכתבי-היד יש צורך לחפש בעשרות מקומות אפשריים כדי לאתר הערת מסורה כזאת.

אט אט החלו להצטבר רשימות של מחלוקות, וברובן נמצאה דרך ברורה להכריע על פי המסורה. מן הבדיקה התברר כי הערות המסורה שבכתבי היד השונים מכוונות כמעט תמיד לנוסח אחד ויחיד. הרב ברויאר היה משוכנע כי הצליח לחשוף את הנוסח שאותו קבעו בעלי המסורה הטברניים לפני אלף שנה, אולם לא היתה בידו הוכחה שתתקבל על דעת הכל. שהרי אף אחד מכתבי-היד שהסתמך עליהם לא התאים בנוסחו אל הנוסח שבירר הרב ברויאר: הנוסח הזה נתמך פעם בידי כתבי-יד אלה ופעם בידי אחרים.

התאמה כמעט מוחלטת

הנסיבות שבהן הגיע לבסוף הרב ברויאר אל כתר ארם צובה לוטות בערפל עד היום. פעם סיפר כי בייאושו פנה לאחת הספרניות ושאל שמא יש בנמצא תצלום של כתב-יד נוסף, והיא הגישה לו לבדיקה תצלום של כתב-יד שלא ידעה כלל מה טיבו. פעם אמר שאין הוא רשאי לחשוף את שמו של מי שהמציא לו תצלום של הכתר. מכל מקום, בסופו של דבר בדיקת בדק בדקדקנות את נוסח הכתר ואף עיין בו במקורו. והנה, בכל מקום ומקום נוסח הכתר התאים אל הנוסח שעלה מן הבירור המוקדם של הרב ברויאר שנעשה בלי הכתר! נתברר כי נוסח הכתיב של הכתר הוא-הוא הנוסח שקבעו בעלי המסורה והוא המשתקף במכלול הערות המסורה שבכתבי-היד. נמצאה ההוכחה שיש בה כדי לשכנע את אנשי המדע.

אולם לכתר ארם צובה נודעה מעלה נוספת על שאר כתבי-היד: כתב-היד הזה לא התגלה בגניזה נשכחת, ולא התגלגל למרתפי אחת מספריות אירופה. הוא נשמר בקהילה יהודית חשובה, שהעידה על טיבו ועל מסרנו המומחה, ומסורת היתה בידה כי גם הרמב"ם השתמש בכתב-היד הזה ושיבח את דיוקו. למעמדו זה של הכתר נודעה גם משמעות הלכתית.

בשלב הזה השווה הרב ברויאר את נוסח הכתיב של התורה העולה מכתבי-היד העתיקים ומהערות המסורה עם הנוסח המקובל בעדות ישראל. והתוצאה היתה מפתיעה: בכל המקומות שיש הסכמה בין עדות ישראל בעניין כתיב התורה - לא נמצא אפילו מקום אחד שהנוסח המקובל הזה מנוגד להכרעה ברורה של המסורה! בתשע מילים בתורה קיימת מחלוקת בין עדות ישראל בעניין הכתיב - ונוסח עדת תימן מנוגד בהן לנוסח ספרד ואשכנז: בשש מהן, הנוסח העולה מכתבי-היד מתאים לנוסח תימן, ובשלוש - כתבי-היד חלוקים אף הם באותה המחלוקת. בנוסח

התורה התגלתה אפוא התאמה מפתיעה, כמעט מוחלטת, בין כתבי-היד העתיקים ובין הנוסח המקובל.

את שיטתו בהכרעת הנוסח הציג הרב ברויאר בספרו 'כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא' (תשל"ז). בהקדמת הספר הזה הציג לעיונם ולהכרעתם של חכמי התורה את האפשרות ש"ישוב חדש, שעדיין אין בו מנהג קבוע - ויש בו בני עדות שונות - שמא ראוי לו להדר אחר ספר תורה הכתוב על פי מנהג העדה התימנית". אולם נוסח התורה שדבקו בו עדות ישראל נקבע והוכרע כבר לפני מאות שנים, ועל כן קלושים הסיכויים שיימצא מי שינהג כך.

אולם אין בכך כדי לעמעם את הצלחת השיטה שפיתח הרב ברויאר. על פי העקרונות שהתווה הכריע בכל המחלוקות בספרי נביאים וכתובים, שבהם לא נקבעה הלכה ברורה ומוצקה בדורות האחרונים. דומה כי רוב הנוהגים לכתוב מגילות נביאים לקרוא בהן בציבור הולכים היום אחר הכרעתו. על פי הכתר וכתבי-היד הקרובים לו קבע גם את יתר פרטי הנוסח: הפרשיות הפתוחות והסתומות וצורת השירות בספרי נביאים וכתובים, ושאר הפרטים ופרטי הפרטים הקשורים במערכות הניקוד, הטעמים והגעיות. בשנים האחרונות הולכות ונדפסות מהדורות תנ"ך רבות; רובן ככולן אימצו את הכרעותיו של הרב ברויאר, אם מעט ואם הרבה. ואפילו מהדורת 'מקראות גדולות הכתר' היוצאת לאור באוניברסיטת בר-אילן, שמהדירה פרופ' מנחם כהן התווכח הרבה עם הרב ברויאר כיצד יש להכריע בכמה סוגיות הקשורות בפרטי ניקוד ובגעיות - מהדורה זו קרובה ביותר למהדורת ברויאר בכל הנוגע לכתב המקרא, לפרשיות, לניקוד ולטעמי המקרא.

גילוי בעליית הגג

מהדורת המקרא של מוסד הרב קוק הושלמה בשנת תשמ"ב, ולכאורה בזאת תם המפעל ונשלם. אולם מזגו של הרב ברויאר לא הניח לו למשוך את ידיו מהכרעת נוסח המקרא. בכמה מקומות במקרא, ובמיוחד בספרים שלא נשתמר בהם הכתר, נותרו עדיין ספקות ותהיות. הרב ברויאר לא שקט וניסה לבדוק כתבי-יד נוספים והערות מסורה נוספות ולהגיע להכרעה גם במקומות האלה.

הייתה בעיה נוספת שלא נמצא לה פתרון משביע רצון, ולבעיה זו גם השלכה הלכתית חשובה: כידוע, רשימת הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה נקבעה על ידי הרמב"ם בספרו "משנה תורה", והוא התקין את הרשימה הזאת על פי כתר ארם צובה. הרמב"ם עסק רק בתורה, אך מן הראוי להמשיך בדרך שקבע וללכת בעקבות הכתר גם בפרשיות נביאים וכתובים, וכך נהג הרב ברויאר במהדורתו. אולם במקום שהכתר אבד ואינו נמצא בידינו - קיימת בעיה: לא ניתן לשחזר את נוסח הכתר בוודאות בעזרת כתבי-יד אחרים, כי בכל כתב-יד מצויה מסורת אחרת בעניין הפרשיות. בליט ברירה, סמך במהדורתו על כתב-יד לנינגרד, אך גם הכרעה זו טרדה את מנוחתו.

בשנת תשמ"ז עמד להריסה בית בשכונת קריית משה בירושלים. בעליית הגג היו פזורים ספרים וניירות בכתב-יד, שנצטברו שם במשך שנים רבות. בעלי הבית הציעו לאחד ממכריהם לבדוק את הספרים, והתירו לו לקחת מה שיחפוץ לפני שהבית ייהרס. נטל אותו אדם ספרים שנראו בעיניו חשובים, ומשעיין בהם מצא כי מצויים ביניהם כתבים העוסקים במסורה וקשורים לרבי שלום שכנא ילין. הבית שעמד להריסה היה ביתה של משפחת ילין, ורבי שלום שכנא היה אחד מאבות המשפחה, שעלה ארצה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה.

באותה העת עסקתי במחקר של כתר ארם צובה וגלגוליו, ומשנודע לי על הגילוי החדש נסעתי. ידעתי כי ר' שלום שכנא שלח שליח לארם צובה ונתן בידי ספר תנ"ך מודפס. השליח התבקש לבדוק את כתר ארם צובה ולרשום את רשימת הפרשיות של הכתר ועוד פרטים בנוסח המקרא. אולם לאחר שהשליח עשה שליחותו, אבד התנ"ך הזה ומקומו לא נודע. נסעתי לירושלים וביקשתי לראות את הספרים שנמצאו בעליית הגג. ואכן היו ביניהם רשימות מסורה בכתב-יד וגם מהדורה עתיקה וגדולה של מקראות גדולות. התנ"ך ובו עדויות הנוסח - לא נמצא.

חקרתי ושאלתי, ונתברר כי כמה ספרים שהיו בעליית הגג ונראו פחותי ערך, הועברו לחנות ספרים בשכונת מאה שערים. מיהרתי אל החנות יחד עם האדם שמסר את הספרים, ונאמר לנו כי מקצת הספרים מונחים בקרטון בקרן זוית, כדי להשליכם לגניזה. ושם, באותו הקרטון, נמצא התנ"ך ברגע האחרון.

תיעוד נרחב

על פי התנ"ך הזה ערכתי רשימה של פרשיות הכתר במקומות שאבדו ממנו, והבאתי אותה אל הרב ברויאר. לא היה קץ לשמחתו ולהתפעלותו, והוא הבטיח להשתמש בנתונים האלה במהדורת תנ"ך חדשה שהחל באותם הימים בהכנתה. וכך כתב בהקדמה למהדורה זו (שיצאה בהוצאת חורב בשנת תשנ"ו): "והנה עתה האיר ה' את עינינו שנית. בשנת תשמ"ז נתגלה טופס של המקרא, שכל הפרשיות הפתוחות והסתומות של נ"ך בכתר מסומנות בו בדיוקנות. מלאכת הסימון נעשתה ביוזמת סופר ומגיה מומחה ובשליחות גדולי רבני ירושלים. אותו טופס של המקרא היה מונח אחר כך שנים רבות בעליית הגג של אחד מבתי ירושלים; ואף על פי שרבים ידעו על קיומו, איש לא הכיר את מקומו. בסופו של דבר הוא הגיע לידי סוחר ספרים, שכבר עמד להשליך אותו לגניזה; והוא נתגלה וניצל ברגע האחרון על-ידי זימון מקרים נדיר ומופלא. בזכות התגלית הזאת נשתמרה בדינו רשימה מלאה של הפרשיות הפתוחות והסתומות של הכתר בכל המקרא; וברוך מי שמסר את עולמו לשומרים".

מגילות נביאים רבות שנכתבו על קלף בשנים האחרונות נכתבו על פי פרשיות הכתר, והחלקים החסרים בכתר (מקצת מספרי מלכים, ירמיהו ותרי עשר, רוב שיר השירים וכל קהלת ואיכה) נכתבים על פי עדותו של ספר התנ"ך שנתגלה. בשנים האחרונות נתגלה שכך נהגו גם רבני ירושלים וסופרי סת"ם שבה לפני כמאה וחמישים שנה: אף הם השתמשו בעדותו של התנ"ך הזה על הכתר וכתבו על פיו מגילות נביאים.

הרב ברויאר היה שותף בייעוץ והדרכה גם בעת הכנת מהדורת התנ"ך המהודרת כתר ירושלים (תש"ס), שעוצבה בשלושה טורים בעמוד, בדומה לכתר ארם צובה. הוא התעניין במיוחד בעיצוב מזמורי תהילים, וכתב כי לראשונה הצליח לעצבם בצורה המתאימה גם למסורה וגם לחלוקת טעמי המקרא.

המכריע הגדול של נוסח המקרא הלך עתה לעולמו, ויותר לא ישיב לשואליו בענייני המסורה והטעמים. אולם מלבד מהדורות המקרא שההדיר, הוא דאג לתעד את מלאכתו תיעוד נרחב ביותר, להסביר ולנמק את שיטותיו העקרוניות, ויותר מכך: להביא את הנתונים שעל פיהם הכריע בכל פסוק ופסוק בתנ"ך. כל אלה פורטו בהקדמות למהדורות המקרא שלו, במאמרים העוסקים בנוסח המקרא ובספרים העוסקים במסורה. בסוף ימיו הוציא לאור את הספר 'נוסח המקרא בכתר ירושלים ומקורותיו במסורה ובכתבי היד' (תשס"ג), המבוסס על הרשימות שהכין שלושים שנה קודם לכן, רשימות שבדק ועדכן במשך כל שנות פעולתו.

הרב מרדכי ברויאר ייזכר לדורות, כבעל מסורה מומחה שסלל את הדרך לחשיפת נוסח המקרא שקבעו בעלי המסורה הקדומים, ולקביעתו במהדורות ימינו.

ד"ר יוסף עופר מרצה במחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן ובמכללת הרצוג באלון שבות

בתוך: מקור ראשון, כ"ו באדר תשס"ז.